

«MADENI MURA»

МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ КІТАП СЕРИЯЛАРЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ НҰРСҰЛТАН
НАЗАРБАЕВТЫҢ БАСТАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ

Астана 2013

«МӘДЕНИ МҰРА» ҰЛТТЫҚ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОБАСЫН
ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖӨНІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ КЕҢЕС

Майлыбаев Бағлан, *кеңес төрағасы*
Асқаров Әлібек, *жауапты хатшы*

Абдрахманов Сауытбек
Атабаев Қамбарбек
Аяған Бүркітбай
Әбжанов Хангелді
Әбусейітова Меруерт
Әжіғали Серік
Әлімбаев Нұрсан
Байпақов Карл
Байтанаев Бауыржан
Балықбаев Тахир
Дүйсембаев Еркін
Есім Ғарифолла
Жақып Бауыржан
Жұмағалиев Асқар
Жұмағұлов Бақытжан
Қасқабасов Сейіт
Қозыбаев Ілияс
Құл-Мұхаммед Мұхтар
Құрманбайұлы Шерубай
Мұхамадиұлы Арыстанбек
Мыңбай Дархан
Нысанбаев Әбдімәлік
Салғараұлы Қойшығара
Самашев Зейнолла
Сұлтанов Қуаныш
Тұяқбаев Қанат
Шеңгелбаев Бақытжан

БАБАЛАР СӨЗІ

ЖҮЗ ТОМДЫК

Ән-өлеңдер

УДК 821.512.122
ББК 84 (5 Қаз)-5
Б 12

*Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің «Әдебиеттің әлеуметтік
маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша шығарылды*

**«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының
Фольклортану, әдебиеттану және өнертану секциясының мүшелері:**

Қасқабасов С.А. (*төраға*), Қорабай С.С. (*төрағаның орынбасары*),
Жұмасейітова Г.Т. (*жауапты хатшы*), Әзібаева Б.У., Әлбеков Т.,
Әлібекұлы А., Күзембаева С.А., Қалижанов У.,
Қосан С., Мамыраев Б.Б.

**Томды басуға М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған**

Томның редакция алқасы:

Қалижанов У., Қирабаев С., Күзембай С., Қорабай С.,
Әлбеков Т. (*жауапты редактор*), Қосан С., Алпысбаева Қ., Рақышева Ж.,
Орынғали Қ.

Томды құрастырып, баспаға дайындағандар:

Әлбеков Т., Орынғали Қ. (*жауапты шығарушы*), Оралбек А., Байғазы А.

Б 12 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. — Астана: «Фолиант», 2013.
Т. 99: Ән-өлеңдер. — 440 бет.

ISBN 978-601-292-756-6

«Бабалар сөзі» сериясының 99-томына музыкатанушы А.В. Затаевич жинаған, құрастырған ғылыми жинақтарда, хрестоматияларда, антологияларда, сондай-ақ Орынбор, Қостанай, Шығыс Қазақстан, Маңғыстау өңірлеріне ұйымдастырылған ғылыми экспедициялардың барысында жазып алынған халық ән-өлеңдері енді.

УДК 821.512.122
ББК 84 (5 Қаз)-5

ISBN 978-601-292-756-6 (т. 99)

© Әдебиет және өнер институты, 2013

ISBN 9965-619-60-3

© «Фолиант» баспасы, көркемдеу, 2013

ҚҰРАСТЫРУШЫЛАРДАН

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Мәдени мұра» Ұлттық стратегиялық жобасы аясында жарық көретін «Бабалар сөзі» сериясының жүз томдық ғылыми басылымын әзірлеуді одан әрі жалғастырады.

Серияның бұған дейін баспаға ұсынылған тоқсан сегіз томы ұлттық фольклорымыздың аса бір көркем де көлемді бөлігі болып саналатын эпостық шығармаларға, ертегілерге, шетелдердегі қазақ фольклорына, қара өлең, жұмбақтар мен мақал-мәтелдер, аңыздар, шежірелер т.б. жанрларға арналды. Дәлірек айтқанда, «Хикаялық дастандардың» — он үш, «Діни дастандардың» — жеті, «Ғашықтық дастандардың» — он бір, «Тарихи жырлардың» — он бір, «Батырлар жырының» — жиырма, «Мақал-мәтелдердің» — бес, «Қара өлеңнің» — екі, «Шежірелік жыр-аңыздардың» — үш, «Ертегілердің» — бес томы, «Тарихи аңыздардың» — төрт томы, «Ғұрыптық фольклордың» — екі томы және «Жұмбақтардың», «Балалар фольклорының», «Қазақ мифтерінің», «Моңғолия қазақтарының фольклорының», «Топонимдік аңыздардың», «Күй аңыздың», «Аңыздық шежірелердің», «Аңыздық жырлардың», «Өтірік және мысалдардың», «Магиялық фольклордың», «Түс жору және ырымдардың», «Хикаяттардың» — бір-бір және «Ауызекі әңгімелердің» — үш томы (*тарихи, новеллалық және күлдіргі әңгімелер*) баспаға дайындалып, басылым көрді. Бұл жинақтардың он екі томында Қытайдағы, біреуінде Моңғолиядағы қазақтардың фольклорлық мұралары қамтылды.

Серияның соңғы, аяқталатын екі жинағы — 99, 100-томдар ұлттық мәдениетіміздің, оның ішінде халық әдебиетінің шуақты, шұрайлы салаларының бірі — халық әндеріне, ән-өлеңдер жанрына арналып отыр. Халық әндері синкретті жанр ретінде фольклортану саласында да, музыкатануда да біршама зерттелгенмен, оларды ел арасынан жинау, жариялау, текстологиялық тұрғыда жаңаша зерделеу, насихаттау мәселері күн тәртібінен түскен емес. Ән-өлеңдер — әлемдегі бар қазаққа ортақ рухани қазыналардың бірі. Олардың бастапқы авторлары болғанмен, жад арқылы ұрпақтан ұрпаққа ауысу барысында бірте-бірте есімдері ұмытылғандығы белгілі. Ауызша таралу үрдісінде ән мәтіндері түрлі өзгерістерге түсіп, қосылып-қысқартылып, еленіп-екшеліп, сұрыпталып үнемі қозғалыста болады. Олардың композициялық құрылымы ықшам, айтуға ыңғайлы, тілі — көркем, орамды болып келеді. Әуелгі мазмұнында алғашқы автордың, болмаса кейінгі жекелеген жеткізушілердің басынан кешкен оқиғасы, тағдыр-талайы арқау болып, уақыт кеңістігінде әнші-орындаушылар арқылы халықтық сипат алады. Сөйтіп, әнге деген сұраныстың ұлғаюы, соның негізінде таралу аясының кеңеюі — оларды көпнұсқалық деңгейге көтереді.

Ән-өлеңдерде шығармадағы лирикалық кейіпкердің, адамның, жануардың есімі, атауы, оның бейнесі, сөйлеген сөзі, жүріс-тұрысы, іс-әрекеті, киім-кешегі, құрал-жабдықтары, қоныс-мекені, табиғат көріністері, әуе райының құбылысы т.б. молынан көрініс береді. Сондықтан өзге фольклорлық мұраларға қарағанда этнографизмдер, архаизмдер, жергілікті, кәсіби, диалекті сөздер мен тіркестер, мақал-мәтелдер, нақылдар жиі қолданысқа түседі.

Оқырман назарына ұсынылып отырған «Бабалар сөзінің» 99-томына XX ғасырдың 20-50 жылдары КСРО-ның ірі қалаларында, ғылыми басылымдарда, хрестоматияларда, антологияларда жарияланған, сондай-ақ 1960-1980 жылдары

Қазақ КСР ҒА-сы ұйымдастырған ғылыми экспедициялардың барысында жиналған ән мәтіндері енгізілді. Атап айтқанда, қазақтың музыкалық мұрасын жинаушы А.В.Затаевичтің «Қазақ халқының 1000 әні» (1925), «Қазақтың 500 әні мен күйі» (1931), «Песни разных народов» (1971), С.Қашқыновтың «Өлең-әндер» (1939), Б.Г.Ерзаковичтің «Қазақстанның халық әндері» (1955), «Қазақтың лирикалық халық әндері» (1955), «Қазақ халқының ғашықтық әндері антологиясы» (1994); Б.Физатовтың «Қазақтың халық әндері» (1958), «Қазақтың халық әндері» (1960) жинақтарының және Қазақстанның Орталық мемлекеттік мұрағатындағы А.В.Затаевичтің, Ғ.Құрманғалиевтің, Б.Г.Ерзаковичтің жеке қорларының, «Ғылым Ордасы» мекемесі Ғылыми кітапханасындағы, Мәскеудегі Мемлекеттік орталық музыкалық мәдениеті мұрағатындағы А.В.Затаевичтің жарияланбаған қорларының, сонымен бірге М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорында сақтаулы Орынбор (1963), Қостанай-Орынбор (1965), Шығыс Қазақстан (1971), Маңғыстау (1987) экспедицияларының т.б. материалдары пайдаланылды.

Жүйелеу барысында ән мәтіндерінің мазмұндас, кейбір жағдайда бірін-бірі толықтырып отыратын нұсқалары да қаперге алынды. Себебі, олар түрлі ән жинақтарында жарияланғанмен, ғылыми тұрғыда жүйеленіп, жанрлық сипаты айқындалмаған. Сондықтан топтаманың бұл томын баспаға дайындауда халықтық ән-өлеңдерінің лирикалық сипаттағы, әсіресе ғашықтық-сүйіспеншілік, жастық шақ, өмір-дүние және адам тағдыры туралы халық туындыларына айырықша мән берілді.

Топтаманың ұстанымдарына сәйкес, томға енген мәтіндерге алғы сөз ретінде академик А.Жұбановтың «Замана бұлбұлдары» еңбегінен үзінді алынды, әліпбиі бойынша жүйеленіп, реттік санмен нөмірленді. Томның ғылыми қосымшасына:

томға мәтіндері енген жинақтар мен қолжазбалар туралы мәліметтер, мәтіндерде кездесетін тарихи, діни есімдер, мәтіндердегі түсініксіз сөздердің сөздігі, жер-су атаулары, шартты қысқартылған сөздер мен атаулардың тізімі, пайдаланылған әдебиеттер және томның орыс, ағылшын тіліндегі түйіндемесі енді.

Томның жалпы көлемі — 27,5 б.т.

ҚАЗАҚТЫҢ ХАЛЫҚ ӘНДЕРІ ТУРАЛЫ

...Қазақ халқы әнге бай. «Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай болып көрінеді» деп, қазақ халқының әдебиеті мен өнерін көп зерттеген Шоқан Уәлихановтың досы Г.Потанин айтқандай, қазақта әнсіз өмір жоқ. «Тойбастар» айтқан жігіт, кешкі ауыл сыртында алтыбақан тепкен қыз-бозбала, шілде-хана күзеткен жас, кәрі, «Жар-жар» айтқан екі топ, елінен еріксіз алысқа ұзатылып бара жатқан қыз, өлген жұбайын жоқтаған жесір, түйеге мініп әр үйдің сыртында қақсаған жарапазаншы, ақ киім киіп, өгізге мініп ауыл аралаған дуана, «жынын» шақырып, зікір салған бақсы — бәрі де әндетеді. Бәрі де жәй сөзбен айтқанда жетпейтін сезім тасқынын ән арқылы шығарады.

Әннің осы қасиетін қазақ халқы: «Жігітке өнер де өнер, өлең де өнер», «Ақылың болса, жыр тында» деген сөздер арқылы жақсы айтты. Данышпан Абай:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең, —

деген жолдарында әннің өмірдегі орнын нақ суреттеді. Халық аузындағы: «Бір әнді сатып алдым құнан нарға» немесе «Сұрасаң менің атым, Таңжарбаймын, болсам да малға жарлы, әнге баймын» деген әннің аса жоғары бағаланғанын, әншілердің өз өнерлерін сасық байлардың үйірлеген жылқысы мен қоралаған қойынан төмен санамайтын «көкірегін» көрсетеді.

Қазақтың халық әндері орыс зерттеушілерінің көздеріне ерте кезде ілікті. Әрине, бұл жөнде қазақ халқының Ресейге қосылуының үлкен рөлі болды. Орыстың этнографтары, саяхатшылары, тіпті жорық себебімен барып қалған көзі ашық офицерлері қазақтың халық әндері жөнінде көп нәрселер жазып қалдырды. Өткен ғасырдың басында бірен-саран, бірлі-жарым болса да әндер нотаға түсіп, түрлі журнал, жинақтарда басылып шықты.

Г.Потанин, А.Алекторов, С.Рыбаков, Н.Савичев, А.Эйхгорн және басқалары қазақ музыкасы жайлы айтарлықтай сүйсінгендіктен әлі күнгі ғылымдық маңызы зор небір бағалы пікірлер айтты. Соңғы жылдарда, қазақтың халық музыкасын жинауда орыстың ұлы композиторлары М.Мусоргский, Н.Римский-Корсаковтың да араласқандықтары туралы мәліметтер ашылуда. Бұл айтылғандардың бәрі де орыстың алға басушы зиялыларының қазақ халқының рухани мәдениетіне ағалық, туысқандық қамқорлық жасағандығын сипаттайды. Олар қазақ халқында әннің үлкен құрметке бөленетіндігін, әннің айтарлықтай халық өміріне тигізетін әсерін жақсы баяндап кетті.

А.Алекторов өзінің «Қазақ әні» атты бір мақаласында былай дейді: «Сыртта соғып тұрған боран, мен жылы зілмеңкеде отырып ән тыңдадым. Әнші тері тулақтың үстінде жайғасып отырып, домбырасының шегін қаға бастады. Шектің баяу дірілі, орындаушыға жақындай түскен адамдардың қозғалыс дыбыстары, домбыраның күмбірлеген, қайғылы дыбысы маған ерекше бір әсер етті. Мына сияқты қарапайым әнге — қарапайым музыкаға қанша поэзия сыйып жатыр! Қолдан істеген екі ішекті домбырада мұндай нәзік, мұндай әсем дыбыстар шығады дегенде мен ешуақытта сенбеген болар едім!

Әнші шырқай түседі. Бетінен тер сорғалап, өзі бірден-бірге қызып келеді, тыңдап отырғандар тағы оған жақындай түсті, олар әннің ырғағына қосылып, бастарын шайқасады. Әнші орамалын алып бетін сүртіп, тағы шырқатты, ызындаған желдің музыкалы суылына үнін қосады, бұл кезде тұла бойлары шы-

мырлай бастаған тыңдаушылар көкіректерінен талай күрсінген дыбыстар да шықты».

Қазақ халқының ән өнерінен алған үлкен әсерін ол осылай суреттеді, ешбір бұрмасыз, асырып-түсірмей, шын мәнінде баяндады. Жоғарыда аты аталған Г.Потанин өзінің «Қазақтың соңғы ханының үйінде» деген мақаласында: «Сөз тапқырлығымен, әншілігімен атағы жайылған қыздың басқа қыздардан сөз салатын, соңынан қалмайтын жігіттері әр кезде де көп болады. Сондай-ақ әнші жігіт те, әрине, жасы келіп қалған немесе тым сыйықсыз болмаған күйде, қанша бай болып, Бұхар медресесінде мұсылман оқуының түбіне жетсе де, басына қаншама дарағадай сәлде орап келсе де, қожалардан бұрын қызға ұнайды», — дейді. Қысқасы, өнер иесінің қадірінің байдан, қожа-молдадан халық алдында артық екенін баяндайды. Орыстың демократияшыл зиялылары әр кезде де «бұратана» халықтардың өмірін әділ көрсетуге шақырады. В.Белинский өзінің мақалаларында осы ұранды көтерді. Ол: «Егер сіз басқа елге, олардың әдет-ғұрпын зерттеу үшін шыққан болсаңыз, сіз біраз уақыт өз жеріңіздің азаматы екеніңізді ұмыта тұруыңыз керек. Әйтпеген күнде сіз ол жат елдің әдет-ғұрпын өз еліңіздің әдет-ғұрпының өлшеуімен өлшейсіз, бірақ ол өлшеуге сыймайтындары сізге келіспейтін болып көрінеді. Адамзаттың әлемдегі тарихи өмірінің жалпы аккорд болып қалыптасуы; сол халықтардың әрқайсысы бір-бір ерекше дыбысты болуынан, ал бәрі бірдей дыбыстан ешуақытта аккорд шықпайды», — дейді.

В.Белинскийдің бұл сөздерінде терең мән жатыр. Ол әр халықтың өзіне тән рухани бояуын түсіну керек дейді. Қазақ музыкасын зерттеген орыс оқығандары осы бір ережені қатты ұстады. Өткен ғасырдың сексенінші жылдарында Ташкентте болып, одан қазақ музыкасының, музыка аспаптарының үлгілерін жинауға шыққан А.Эйхгорн (*ұлты неміс, орыс білімпазы А.Федченконың жұмсауымен шыққан.—А.Ж.*) қазақтың халық әндерін айтарлықтай мақтайды. Қызыққаны сондай, ол неміс тілінде, 196 бет «Қазақ музыкасы» деген үлкен зерттеу

жазған. Оның ішінде әндердің де, күйлердің де ноталары, өзінің пікірлері бар. А.Эйхгорн еңбегі қазақ музыкасының тарихын зерттеуге үлкен мәнді зерттеу (*Мәскеу профессоры В.Беляевтің жеке мұрағатында сақтаулы. — А.Ж.*) А.Эйхгорнның еңбегі марқұм Г.Шомбалованың кандидаттық диссертациясында толық пайдаланылды.

Жиырмасыншы ғасырдың бас кезінде қазақ музыкасы жөнінде еңбектер көбейе түседі. Орынбордың мұрағат комиссиясы, Императорлық география қоғамының Батыс-Сібір бөлімі, тағы басқа жерлердегі ғылыми қоғамдар, комиссиялар бұл жұмысқа қызу кіріседі. 1906 жылы наурыздың 23 күні, Орынбор мұрағаты комиссиясының толық мүшесі В.Карлсон өзінің «Қазақ халық әншілері мұрағат комиссиясында» деген мақаласында былай деп жазды:

«Наурыздың 23-інде бейсембі күні орынборлық ғылыми мұрағат комиссиясының мәжілісі бұл мекеменің өмірінде бір жаңа іске бағысталды, атап айтқанда халық әншілері Қазанғап және Көшелектің орындауында қазақтың ескі өлеңдерімен танысу кеші болды. Екі қазақтың екеуі Орал облысы, Орал уезі, Жиренқопа болысынан келді. Бұлар қар еріп, су тасып, көп жерлерде өткелдің жағасындағы кітапхана орнаған кішкене, бірақ мұрағат комиссиясының жайлы бөлмесінде қазақ мелодияларының тәтті үні шалқыды. Алдымен әншілер, өздерінің бұрын үйренбеген жағдайы — орындыққа отырулары біраз ыңғайсыздық жасаса да, домбыраның сүйемеліне қосылып, отырған жұртқа өздерінің осы сапарларының жайларын, мақсаттарын айттып, құттықтады. Аңыз әңгіме айтар алдында да әр кезде де қажетті және әдетке енген қазақ әншілерінің бұл сияқты сол арада ойдан шығарып айтқан кіріспелерінен кейін, олар қазақтың халық шығармаларынан бірнеше әндер орындады. Қазанғап домбырада «Аққу» күйін тартты. Бұл сөзсіз, домбырада ғана орындалады. Онда аққудың ұшқандағы қанатының суылдаған дыбысына еліктеу бар және ол еліктеуінің сәтті шыққаны сондай, отырғандардың құлағына шынын-

да да аққудың асықпай қаққан қанатының дыбысы келгендей болды. Осының бәрі екі-ақ шегі бар аспапта орындалды! Қазанғаптың екінші орындаған «Сөзі жоқ әні» — «Ақжелең» де ұнады. Екі әнші де өздерін үйреткен ұстаздарының аттарын үлкен құрметпен атайды».

1909 жылы Орыс Географиялық қоғамының мәжілісінде Торғай облысының шаруа бастығы С.Рыбаков «Торғай облысының қазақтары және олардың ән, музыка шығармалары» деген тақырыпта баяндама жасады. 1889 жылы шыққан «Этнографиялық шолу» журналында басылған Г.Пфеннигтің нотаға жазған екі әнін осы мәжілісте Боярова мен Рейман орындады. Басқа бір еліктеу әнін Гольтинсон айтты. Соқыр қыз Айшаның әні мен «Не болды-ау, еркем» деген әнді әртістік шеберлікпен Янова орындап шықты. «Іңір күйін» домбырада Глушков тартты. Қорытындыда баяндамашы қазақ музыкасын зерттеудің орыс музыкасына жаңалық енгізуге әсері болатынын, ал данышпан Бородиннің өзінің «Князь Игорь» операсында біздің шығыс халықтары музыкасының ерекшеліктерін таңқаларлықтай түсінген деген ойларын ортаға салды» деп жазылған. Бұл екі мәжілістің ерекшелігі — онда баяндама, әңгімемен қатар, қазақ әндерінің, күйлерінің орындалып көрсетулері.

1915 жылы шыққан «Орынбор өмірі» (*орыс тілінде*) атты газеттің 370-і санында басылған: «Орынбор мұсылмандарының арасында» деген мақалада да қызықты мәліметтер берілген.

«11 сәуірде, — дейді мақалада, — қалалық театрда, жаралылар және оқып жатқан мұсылман жастарының пайдасына жәрдем спектаклі қойылды. Спектакльге Ресейлік үш мұсылман ұлтынан өкілдер қатысты: татарлар, башқұрттар және қазақтар. Сауық кеште халық көп болды, билет жетпей қалды, театрда бір де бос орын болмады. Бұл кештің тағы бір қызықтылығы — мұнда бірінші рет сахнада көрініп отырған қазақтардың шығуы болды. Қазақ ханымдарының орындаған нөмірлері ойдағыдан артық болып шықты. Ғайни-Жамал, Жаңыл ханымдар сахнаға неше түрлі алтын зер

төккен, неше түрлі әдемі оюы бар қызыл бешпет киіп шықты. «Ханикейлердің» (*қыздардың*) киімдерін киіп шыққан ханымдарды көрермендер шын ықыласпен ду қол соғып қарсы алды. Күмістей таза әйел даусымен орындалған дуэт халыққа айта қалғандай әсер етті. Ханымдардың әндерінің жақсы шыққаны сондай, тіпті, оларды қаламмен жазып, ауызбен айттып жеткізу мүмкін емес. Халық жас ханымдарға шыққанда да, сахнадан қайтқанда да үнемі ду қол соғумен отырды. Жақында Семейде болып өткен әдебиеттік жәрдем кеші де үлкен әсер қалдырды. Ал мұнда Орынборда қазақ әртістері халық алдында өздерінің абыройларын түсірмей, керісінше, халықтың сүйіспеншілігі мен құрметіне ие болды. Біз қазақ актерлерінің бірінші рет сахнада көрінуін құттықтаймыз, олардың бірінші табысына қуанамыз және бұл ұландардың аса сүйкімді іздену жолдарында бұдан әрі де табысқа жете берулеріне тілектестігімізді білдіреміз».

1914 жылдың 10 ақпан күні Императорлық орыс географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің Омбыда болған мәжілісіне қоғамның құрметті мүшесі Г.Потанин: «1913 жылдың жазында Қарқаралы уезіне барып қайтқаны» жайында баяндама жасады. Мұнда Г.Потанин қазақтың музыка өнері жайлы тоқтала отырып, бұл кездерде орыс мәдениетінің қазақ арасында кең өріс алуы, орыс тілінің кеңінен жайыла бастауы, қазақтың аз да болса да, осы жағдайдың нәтижесінде, оқыған адамдарының көріне бастауы жөнінде әңгіме қозғайды. Жер-жерде әдеби-музыкалық кештер болып, онда орыс жазушыларының, ақындарының шығармаларын гимназияда оқитын қазақ қыздарының тақпақтап айтып бергендерін айтқан Г.Потанин — сол баяндамасының ішінде: «Орыс тілі жайылып барады, балалар орыс мектептеріне ұмтылуда. Қазақтың зиялылары туып келеді, мұғалімдер, фельдшерлер, акушеркалар біраз бар. Баяндамашы бір ауылға қонғанда, онда әдеби-музыкалық кеш болып, гимназияда оқып жүрген қазақ балалары ән салып, домбыра тартып, көркемсөз оқыған. Некрасовтың өлеңдерін

гимназия оқушысы, бір қазақ қызының оқып бергені ерекше жаңалық болып көрінді...

«Табиғатты, ескі уақытты және музыка, поэзия, бейнелеу өнері сияқты халық шығармашылығын зерттеуде, қазақ халқы үлкен қолқабыс беруі мүмкін. Қазақтардың поэзиясы мен музыкасы тығыз байланысты, өлең шығарушы бір жағынан композитор, ол шығармасына әуенді де, ырғақты да өзі береді. Поэзия мен музыка қолы бос жүретін еркектердің қолында. Бейнелеу өнері негізінде ою-өрнек болуы себепті, онымен әйелдер шұғылданады. Үй ішінің бәрі де өрнекті. Тері де, киіз де, шүберек те, ағаш та өрнектелген, оюланған. Өрнектің мазмұны айналадағы көріністерден алынған, дөңгелек сызықтар, хайуанның мүйіздері, шөптің жапырағы, гүлі, уық, керегелердің түрлері кездеседі... Қазақтар арасында ақындық шығармашылық аса дамулы, ақын деген сахнаға сыймайды.

«Қазақтар өздерін музыкантпыз деп есептейді. Ол қабілеттің тууы жөнінде олардың аңызы да бар. «Ән аспаннан қалықтап ұшып жер бетіне жақын келеді. Оның жерге ең жақындаған кезін байқаған халық әнді ұстап қалған, ал жоғары қалықтаған жердің адамдары ешнәрсе үйрене алмаған. Құдайдың құдіретімен келген ән қазақ жерінде тіпті төмен ұшқанда қазақ халқы оны естіп, әнді жақсы айтатын болған. Қазақтардың басқа халықтардан әнді жақсы айтатын себебі осы» (*Шоқан Уәлиханов айтуынан*). Шынында да қазақтардың дауыстары таза, үні үнді, құлақтарының естуі тамаша. Құрметті баяндамашының пікірі бойынша, «Елу жылдан кейін қазақтар орталық қалалар театрларына әншілер, музыканттар жіберуі мүмкін, олардың ұлттық дамуларының ол басы да болып қалар» дейді.

Баяндамашының ойынша, «бір ұлттың есебінен екінші ұлттың көгеруінің дұрыс емес екендігіне отырғандардың бәрі де қол қоюлары керек, аз халықтың халдеріне, жағдайына қарамау болмайды. Орыс зиялыларының борышы — аз ұлттарды қорғап, олардың өмірлерін сақтап, қорғануға шамаларын

келтіру. Мұның ең дұрыс жолы — білім. Мені *(деді құрметті баяндамашы)* Екінші Мемлекеттік Думаның мүшесі Марков «түкірігі шашыраған гуманист» деп атаса да, менің отанымның бақытын, бұл жерді жайлаған аз ұлттардың бақытсыздығы негізінде көргім келмейді-ақ».

«1909 жылы Томск қаласында Г.Потанин ұйымдастырған бір кеште қазақ музыкасы да көрсетілді. Онда қазақтың «Ай астында» деген мелодиясы орындалды... Сахараның еркін ұлдары өздерін көрсеткісі келді, Ақмола облысының бірнеше қазақтары жиналып, біздің естуімізше, «үйірме» ұйымдастырып, қазақтың халық шығармашылығының туындыларымен еуропалық халықтарды *(орыстарды деген мағынада болу керек—А.Ж.)* таныстыру үшін, жақында әртістік саяхатқа шыққан. Қазақ әртістері жеке әндерін, дуэттерді, ертек, аңыздарын қазақ тілінде және орыс тіліне аударып та орындайды, олардың бәрін өздерінің ұлттық аспабы — домбырада сүйемелдейді. Үйірмеде ұлттық киіммен әйел-қыздар да шықты. Орыс азаматтығын жақында ғана алған қазақ халқы — ақылды, ұғымды, мейірімді халық, оның болашағы жарқын. Әуелі бірінші Мәскеуге, одан Санкт-Петербургға, ақырында осы кездің Вавилоны болып есептелетін Парижге бара жатқан жержүзілік Көрмеде сахаралықтардың әндерін есіту бізге тіпті сүйкімді *(Париж көрмесі 1900 жылы болу керек еді)*. Көп ұзамай біздің сахаралықтар Орынборға келу керек. Орынборлықтар бұрын-соңды болмаған әртістерді, олардың бағдарламаларының орындау техникасына кешірімділік көзбен қарап, сахарада көшіп жүрген халықтың қараңғыдан жарыққа талпынған құлаштарын үлкен назармен қарсы алар деп сенудеміз».

«1913 жылы мамыр айында Г.Потанинның Омбыға келу құрметіне Қоғамның әдейі мәжілісі болды. Оның екінші бөлімінде дуананы, бақсыны, қазақтардың ән шығармашылығының үлгілерін тыңдау болды»...

«Қарқаралы уезінің Едірей болысынан келген Дуана Сүлеймен Жұбандықұлы әулиелерді шақырып, жын-шай-

танды қуып, айқайлай бастады. Семей облысынан келген халық әндерін орындаушы Сейсенбай Жиенбайұлы қазақтардың өздерінің әншілерін құрметтеуін көрсететін «Файзулла» атты (*Ғазиздің әні болу керек.— А.Ж.*) ескі әнді, өлген атқа арналған «Құлагер», сүйгеніне қосыла алмаған қыз туралы шығарылған «Қорлығайын», ат қуып кеткен жігітке арналған «Ақжан», қыз алып қашқанды көрсететін «Дариға» әндерін айтты. Мақтаншақ палуан жайлы, қазақтың жыршылық шығармашылығын көркемдік негізде термелеп орындап берді», — дейді.

Осы келтірілгендердің бәрі де орыс оқымыстыларының қазақ халқының рухани өмірін үлкен құрметпен зерттеп, үлкен қолқабыс тигізетінін көрсетеді. Сонымен қатар ХХ ғасырдың 10-жылдарында қазақша баспасөз беттерінде де музыка туралы мақалалар көріне бастайды. Ол мақалаларда халық музыкасын жинаудың, қағазға (*нотаға*) түсірудің керектігі жөнінде сөз болады. «Айқап» жуналының 1913, 1915 жылғы кейбір сандарында үш автордың қазақ музыкасы жайында жазған мақалалары бар. Олардың бірқатары музыка туралы айтқанда, алыстағы араб халқының музыкалық дәстүрін әңгіме қылады. Мұсылман дінін ұстағандарға осындай жағынан келсем, айтқан сөзімді тыңдатам деген ой болу керек. Өйткені қазақ халқының тарихи жағынан да, этнографиялық, географиялық, саяси-экономикалық жақтарынан да арабтарға ешбір қатынасы жоқ. Олардың бұл әдістері мұсылман дінінің теориялық жағынан түк білмейтін дүмше молданы, аузына шөп өлшеп алып, дін сөздерімен діңкесін құртып, домбыраны ақтаған Қашаған ақынның әдісіне жақын сияқты. Мысалы, Мұхаммед-Сәлім Кәшімов деген кісінің мақаласында: «Әр милләт (*ұлт.—А.Ж.*), әр жұрт музыкасыз тұра алмайды. Бұл анық болған нәрсе. Қай халыққа көз салып қарасаң да, бұл музыка бұрынғы және жаңа заманда болып, ойналып келе жатқан. Бұл музыканы ешкім өтірік, бекер дей алмайды, арабтарда мұсылмандық болмастан бұрын бұл музыка ойыны бар еді. Мұсылмандық-

қа кірген соң да бұл ойынды тыймайды, қайта Рим, Парсы сияқты реттірек жұрттарға араласып, олардан әртүрлі керек-жарақ музыка саймандарын алу себепті мұсылмандардың арасында көбейіп, өршіп кетті.

Бұл музыка, ойнап-күлу, жырлап, өлең айту турасында дүния уа ақырет басшымыз болған — Мұхаммед саллалаһу ғайһессалам хазраттерінің ашық рұқсат еткен хабарлары әр жерде бар. Соның үшін мұсылмандар бұл ойынды іркілмей ойнап көп ләззат алатын еді. Ғараблар түрлі милләттардың музыка саймандарын жиділер, ғылым, мәдениетке кіріп өнер тапқан сайын музыкалары да, музыкаға құмар ойнаушылары да көбейіп өрши берді. Өздерінде бұрыннан болған үстіне шеттен де алып, түрлі құрал-саймандарын түзетіп тұрды. Мұсылмандардың арасында музыка қатты сүйкімді болды, музыка ойнай білушілерге үлкен құрмет-сый, көрсетісіп тұрды...

Бұл музыка күй күйлеп, ашынтып, күлдіртіп, мұңайтып, жылататын, адамға рух беріп көтеретін, қайғылы уақытта көңіл ашатын, жалғыз уақытта серік болатын, осы... домбыра деп айтуға болады. Біздің қазақта домбыраны жақсы, таза тарта білуші аз емес еді. Бұрынғы қария, үлкендердің бәрі де деп айтарлық зарлы, мұңды жақсы күйлерді білушілер көп еді. Өзім көзім көрген қарияларда Ақмолаға қараған Қалутан өзені бойында марқұм Есім деген кісінің тартқанын көрдім, әлі құлағымнан кетпейді. Қазіргі уақытта солардай домбыраны күйлеп тартып, шертушілер азайып бара жатқан сияқты көрінеді... Соның үшін қолынан келетін өнерпаз мырзаларымызға ескертемін: біздің нотаға келетін қазақ күйлерін, қазақша әндерді нотаға салдырып ала алсақ жақсы болар еді, ұмытпас үшін», — дейді.

Сол журналда Ғалауатдин Мамиков деген кісі де қазақ музыкасы жәйлі айта келіп, әндердің қазақ сөздерін сақтаудағы рөліне тоқтайды, оған өлеңдерден мысал келтіреді. Оның да қоятын мәселесі өлеңді, ән-жырды жинау, қағазға түсіру. Бұл да осы ойларын айтуда арабтарды үлгіге алады.

«Айқап» журналында басылған музыка жөніндегі мақаланың көлемдірегі «Өлең және айтушылар» деген атпен басылған Сұлтан Махмұт Торайғыровтың мақаласы. Басында автор қазақ халқында ән, өлең, сауық азайып бара жатыр, әншілер сиреп барады, қазақтың «шылығы» басым болып кетіп барады, ол өзінің кеткенімен қоймай ән-күй, сауық, салтанатты ала кетіп жатыр деген сияқты бірқатар өкініш кейіптер көрсетеді, кейде тіпті арылмас қайғы құшағына да еніп қалады. Бірақ музыканың рөлін айтқан жерде: «Бір халықты... жаңа рухпен қандыратын, таза бейілмен жандандыратын машина — шын жүректен шып-шып болып шырқап шыққан өлең-жыр, әдебиет болады. Ол машинаның тетігін біліп сайратып, есіткендердің аузының суын ағызып, көңілдеріндегі уын шығаратындар кім? Ол — неше түрлі әуез білетін әншілер, жыршылар. Халықтың көңілі машинаның тетігін білетін ұста адамдар сайраса жібиді. Қысқасы — сырнай яки домбыраны тарта білмей, құр перне басып барқырау қандай сүйкімсіз болса, әнімен айтылмаған өлеңдер де сондай сүйкімсіз болады. Маған салса, майы тамып тұрсын, әнсіз құр өлеңмен жақсылық сездіргенің — сол, жұртты өзіңнен бездіріп аласың. Соның үшін, бізден басқа бақытты, талайлы жұрттардың өнерпаздары өнегелі өлең, үлгілі тақпақтарды жаттап алады. Сонымен шаһар-шаһарды кезіп жүріп, халыққа естіртіп, жүрек қозғап; буын босатады. Халық оған қалыпты театрға келген секілді билетпен жиналады. Халықтың арғы-бергісін қозғап; естеріне түсіріп, мұң-мұқтаждарын зарлап, кем-кетігін көрсетіп, әдемі дауыспен құйқылжытып тұрғанда, қандай тас көңіл болса да, жібимеске еркіне қоймайды. Халықтың қайдағы-жайдағысы ойына қозғалып түсіп, қандары қайнап, тіпті арқалары қызып кетеді. Әркімнің көңілі босап, көздерінен жастары моншақтап, бойлары балқығандай шартта-шұрт қол соғып, ақшасының үстіне мың қайтара «төңір жарылғасын!» айтып тарқайды. Медреселердегі әдебиет кештері де осы мақсатпен жасалады...»

«Байқаймын, біздің қазақ әнқұмар халық... Біреу қолына домбыра ұстап, ән сала бастаса, ойдағы-қырдағысы жиылып, сегіздегі бала, сексендегі шалына шейін қалмай қаумалап, айтшы-айтшылап жанын жағасына келтіреді... Бір халықтың әні, әдебиеті жесір қалады, сәні кетсе, жаны кетеді... әнді сақтаудың қамын қылыңдар!

«Молдалар! Жас балаларды ән үйренуге қызықтырыңдар! Жаңа шыққан өлеңдердің жүректі жандыратындарынан үні жақсы балаларға ән салғызып қойсаңдар, о, шіркін, қандай ұтымды! Өлең айтушы әнқұмар адамдарды жұртқа есерсоқ деп көрсетпей, есті деп, қадірлі етіп көрсетуге тырысыңдар!..» — дейді. Сайып келгенде Сұлтанмахмұт та халықтық музыка шығармашылығын жинау, оларды орындату, жас буынға қазақтың әншілік дәстүрін үйрету мәселелерін қозғайды. Әрине, қазақ арасында Ыбырай Алтынсарин сияқты ағартушылар ашқан орыс мектептерінде болмаса, басқа мектептерде ән үйретеді, музыканы уағыздайды деп сену қиын кез болатын. Ән жинаудың жолдарын айтып бере алмаса да, біз бұл авторлардың осы бір мәселені көтергенінің өзін о бір заман үшін үлкен жетістікті көрініс дейміз. Ұзын-ұзын шығармаларынан үзінді келтіріп отырғанмыздың себебі де сол.

Жоғарыда айтылған орыс оқымыстылары, этнографтары қазақтың ән байлығын әйгілі етіп қағазға түсіріп, әлемге жаюмен қатар, әншілер туралы да көптеген мәліметтер қалдырып кетті. Жетісуда болған бір экспедиция адамдары қазақ аулында болып, онда Ыдырысқұл деген әншіні тыңдаған. «Өзінің сахна киімінде бұл қазақ жанған оттың жарығы түскенде аса көрнекті болып көрінді. Оның қозғалыстары жұмсақ, жасанды емес, ырғағы нәзік, бет пішіні өте сүйкімді. Ол шатырдың есік алдына отыра кетті де, домбырасын бұрап, минор тонды бір әуен тартты, ырғағы байсалды, кейде үзіліп-үзіліп кетеді. Оның құлағының есітуі айта қалғандай, аспаптың зәредей келмей тұрған жері болса, сол минутта байқап қалады. Ол әнді о баста алған тақырыбын неше саққа жүгіртіп құбылтып, әлде қандай әшекейлермен безендіреді. Өзі ойынға беріліп кетеді,

екпін тездеді, ойын бірден-бірге жалындай бастады, ақыры кезек әнге келді. Ол әуелі айттырулы жексұрын бай күйеуін жақтырмаған, кедей де болса өзінің сүйген жігітін айтқан қыздың әнін шырқады, одан әрі «Бұхар — арандатушыларын» соғысып жеңген орыс күшін мадақтады... *Ыдырысқұл (бұл біздің трубадурымыздың аты)* шын мәнісіндегі әртіс... Техникалық жағы сондай жетіскен дәрежеде тұрған аспаптағы ойынына таңқаласың ба, жоқ өнінің әсемдігіне ме, қайсысына ұйитыныңды біле алмай қаласың. Мен қазақтың мелодияларының өзіндік кейіпті, асқан сұлулығына бұрын да талай таң-тамаша қалғанмын. Ал олардың ішінде опера театрының сахнасын да көркейтіп жіберетін тенорлар аз кездеспейді», — дейді.

Қазақстан жерін аралаған орыс және еуропалық этнографтардың, оқымыстылардың қазақ әншілері жөнінде осы мақсатта жазғандары көп. Олардың бәрі де қазақтың ән байлығымен қатар, әншілік өнердің жоғарғы сатыда екенін айтады. Кейбіреулері қазақтың ән салу ырғағын (*дауыс шығару техникасын*) басқа Азия халықтарының ішінде жетістіктік ерекшелігі бар деп мақтап та қояды. Қазақтың ән дәстүрін жақсы зерттеген А.Затаевич кейбір әншілердің орындаушылық дарынын көтере келе, біреулерін: «Қарқаралының Карузосы» (*жержүзіне аты шыққан итальяндық әнші.— А.Ж.*), «Вагнер операларын да айта алатын әнші» (*неміс композиторы Р.Вагнер өзінің операларында әншілерге аса қиын ариялар жазған.— А.Ж.*) және сол сияқты салыстыруларды көп келтіреді. Ал қазақ әндерін мақтаған жерде А.Затаевич: «Лоэнгрии мелодиясы» (*Р.Вагнердің операсының аты*), «Рубинштейн мелодикасы», «Руслан — Людмила» операсындағы «Баянның әні», «Садко» операсындағы «Варяг қонағының әні», «Француз халық әндері жинағының» ішіндегі «Бретон әні» деп, басқа халықтардың кәсіпкер композиторлары жазған опералардағы әндермен салыстырады.

Қазақ әндерінің тақырыптық жан-жақтылығына орыс музыка мамандарының көбі таңқалып, оған үлкен баға берді.

Баста айтылғандай, біздің әндеріміз, өмірдің тарихы, сәулесі сияқты Н.В.Гоголь өзінің «Малоростардың әндері жөнінде» деген мақаласында: «Халық әндері — халық өмірінің барлық жағын көрсететін, шындыққа, сырға толы, жарқын, көзі тірі халық тарихы. Егер оның өмірі оқиғаға толы, сан түрлі, еркіндік іздеген поэзиямен толы болса, оның барлық жігері, сыртқа шығар күші, таза қалпында тұрған болмысы халық әндері арқылы тасқындап сыртына шығады. Тарихшы одан соғыстың болған күнін, айын, нақ жерін іздеуі керекті жоқ; бұл жөнінде бір нәрсе айта алатын әндер аз-ақ болады. Бірақ ол шын өмірін, мінез-құлқын, сезімнің, толқуының, қасіретінің барлық бояуларын, ол халықтың ойын-тойын, өткен ғасырдың рухын, барлық жағдайларының жалпы көрінісін олардың жеке-жеке түрлерін білгісі келген адам іздегенін табады: халықтың тарихы оның алдында айдан анық болып көлденең тартылады...»

«Қай уақытта кім шығарғанын құдайдың өзі білетін — халық музыкасында адам таңқаларлық көркемдіктер аяғыңды аттап басқан сайын кездеседі. Олар даладағы ешкім сеппей, ешкім бақпай өзінен-өзі өскен гүл тәрізді. Алғыр музыкант осы бір адам табиғатының үнінде не бір үлкен қорытынды беретін деректер жатқанын біледі», — дейді.

Біз тек қазақтың халық әндері туралы, әншілері туралы жазылған пікірлерді келтірдік. Оның бәрі де қазақтың халық шығармашылығын зерттеудегі тек ең алғашқы қадамдар. Терең үңілген адамға қазақ әндерінде, Гоголь айтқандай, толып жатқан тарих бар. Біздің әндеріміздің тарихы әлі тексерілген жоқ. Бұл жөнінде біздің музыка зерттеу ғылымымыз әлі жас.

Жоңғар жорығы кезінде «Ақтабан-шұбырындыға» кездесіп, босқан ел, Қаратауды басып, көшкенде:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Туған жерден айрылған жаман екен,
Қара көзден мөлдіреп жас келеді, —

деген өлеңді сарнаған «Елім-ай!» әніне қосқаны жөнінде біз бұрынғы еңбектерімізде айтқанбыз. Сондай-ақ Мұхиттың «Алпыс тоғыз» атты әні де өткен ғасырдың 60-жылдарының аяғындағы ел билеудің жаңа түріне арналған екендігі белгілі. 1902 жылы Жетісуда болған Тәуке батыр «ақ патшаға қарсы болғаны үшін» Сібірге айдалып бара жатып, туған жерін есіне алып. «Ел қайда, туған жер қайда?» деп ән шығарған.

Сәлем де барғандарың Мәрияға
(жұбайының аты),
Тәуекел салдым қармақ дарияға.
Айдалып бара жатып Сібір жаққа,
Ән екен Тәуке салған жарияға.
Жетісу өлкесінде тауларым бар,
Көк майса, қоңыр самал жайларым бар.
Қана алмай жеті өзеннің бұлағына,
Суындай көлбей аққан арманым бар, —

деген өлеңнің жүрегінді қозғайтын әні бар. Ол ән тек Тәукенің емес, өмірі құлдықта, азапта болған кешегі замандағы қазақ халқының бейнесін жақсы келтіреді.

Осы кезде үнемі орындалып жүрген, «Жалбыр» операсында Қайрақпайдың әні болып енген «Әмірқанның» тарихы да айта қалғандай. Әмірқан — байдың баласы, малынан басқа қасиеті жоқ, нас, күндіз қой соңында жүріп, кешке шуаш иісі аңқыған байпақтарын пешке жәйіп, үйдің ішін сасытып, көжеге тойып алып, қорылдап ұйықтағаннан басқа ешнәрсемен жұмысы жоқ адам. Әмірқанның әкесі балақызды айттырады. Ажар ұзатылып келгесін жеті-сегіз айдан кейін кішкене қыз туып, оның атын Мәрия қояды. Сұлу Ажар кешкітұрым кішкене бөбегін алдына алып, мезгіл-мезгіл көзін айырмай қарап отырып, зарланып, әндетеді:

Әмірқан не ғып жүрсің қойың жимай,
Мен жүрмін қайныатамның көңілін қимай.

Он аяқ, отыз қасық көжеңді ішіп,
Жатасың кең төсекте кеудең сыймай.
Болғанда атым Ажар, сіңлім Айша,
Аяқты мен басамын жорға тайша,
Қайнайды қай-қайдағы зығырданым,
Әмірқан қойдан келіп байпақ жайса.

Ахау, Кідіге-ай,
Қайран қызық-ай!
Қаралдым Мәрия-ай! —

деп қайырмалап бітіреді. Ажардың осы бір күн батып бара жатқандағы зары атасының назарын аударады. Көпті көрген қарт, Ажардың зарында бір сыр барын сезіп, келінінен әңгіменің бар шындығын айтуды өтінеді. Таза жанды Ажар, Әмірқанның ауру екендігін, оның «жұбай» деген ардақты атқа тіпті лайық емес екендігін, мына қолында уілдеп отырған бөбектің Әмірқаннан емес, қыз күнінде көңлі қосылған Кідіге деген жігіттен туғанын, осы қасіреттің бәрі ішіне сыймай, өлең-ән болып ылғи кешкітұрым сарнайтынын ешбір жасырмастан айтып береді. Қарт атасы өзі де бір сұмдықты сезетінін ақ көңіл келініне білдіреді. Ақыры Ажарды аяп, қазақ әдетінде, «бата бұзу» шарифатқа қайшы келетінін білсе де, берген қалыңмалды қайтарып алмай-ақ Ажарға ұлықсат беретінін айтады. Ажардың зары қарттың сүйегінен өтіп, жас кезінде басынан өткен бір қайғылы халдерін есіне түсіреді. Бірақ Ажар атасының ұсынысын қабылдамайды. Өйткені бұл екі арада Кідіге малы жоқтықтан Ажарға қалың төлей алмай, ала алмағасын, соған құса болып, ауруға шалдығып, қайтыс болады. Ажар Кідігемен өткізген аз да болса бақытты күндерін ешкімді ортақ еткісі келмейді. Ол атасына: «Қолымда мына бір Мәрия бар ғой, сырттағы жұрт не біледі, Әмірқаннан тумалы деп ойлай ма, ұлықсат етсеңіз, осы үйде жүре берейін. Онда әкешемді, мұнда сіздерді жер қып қайтемін. Әңгіменің анығы ашылып, менің зарымды түсіндіңіз ғой, рақмет!» деп, адамды